

και σχετικοποιηθεί με τη Μεταπολίτευση και τη σταθεροποίηση της διαδικασίας εκδημοκρατισμού στη χώρα μας. Ακόμη δεν έχει απαλειφθεί, ίσως γιατί ποτέ δεν έχει αρθρωθεί ως παραδοχή μιας συνειδητής πολιτικής επιλογής. Η λογική του «ανύπαρκτου ζητήματος» –κρατική πολιτική από το τέλος του εμφυλίου έως τις μέρες μας– δεν επέτρεψε μια ανοιχτή και έντιμη δημόσια συζήτηση γύρω από το πρόβλημα των σλαβοφώνων, εμποδίζοντας την «κάθαρση», τη δυνατότητα δηλαδή θυτών και θυμάτων να μιλήσουν για τα γεγονότα και να επιδιώξουν τη δικαίωση ή τη συγγνώμη. Η πολιτική της σιγής, η ένοχη σιωπή, το μόνο που πέτυχε ήταν να συμβάλει στην περαιτέρω ριζοσπαστικοποίηση μιας νέας γενιάς σλαβοφώνων, δίγλωσσων πια μετά από τόσα χρόνια κρατικής καταστολής, ορισμένοι από τους οποίους –ο πιο ακραίοι;– πέρασαν από τη γλωσσοπολιτισμική ιδιαιτερότητα στην εθνική διεκδίκηση (απόρριψη του εθνικού κέντρου, αναζήτηση αναφοράς πέραν των συνόρων).

Το βιβλίο χωρίζεται σε 12 κεφάλαια, που παρακολουθούν την ελληνική πολιτική στο θέμα από τις αρχές του 20ού αιώνα έως σήμερα. Στο πρώτο, το εισαγωγικό κεφάλαιο, τίθενται οι παράμετροι του προβλήματος. Τονίζεται ότι στις παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων, ένας στους τρεις κατοίκους της Μακεδονίας ήταν σλαβόφωνος, χωρίς όμως η γλώσσα να είναι κατ' ανάγκη προσδιοριστική της εθνότητας. Το οθωμανικό σύστημα των μιλέτ που διέκρινε τον πληθυσμό σε θρησκευτικές κοινότητες και όχι σε εθνικές ομάδες περιέπλεκε ακόμη περισσότερο τα πράγματα σε αυτό το συγκεκριμένο τοπίο.

Οι πόλεμοι και οι ανταλλαγές πληθυσμών ήρθαν να αλλάξουν ριζικά το τοπίο. Παρά τις κοσμογονικές αλλαγές, 165 έως 200.000 σλαβόφωνοι παρέμειναν εντός των συνόρων, εκ των οποίων οι μισοί και πλέον στη Δυτική Μακεδονία. Ο συγγραφέας αναφέρει (σελ. 31) ότι το 1925 αποτελούν το 61% του πληθυσμού στο νομό Φλώρινας, το 20% στην επαρχία Εορδαίας του νομού Κοζάνης και το 31% του πληθυσμού στο νομό Πέλλας. Στο ίδιο κεφάλαιο ο συγγραφέας επιχειρεί να παρουσιάσει τις απόψεις για τη γλώσσα που ομιλείται στην ελληνική Μακεδονία. Γλώσσα αυθύπαρκτη ή ιδίωμα; Αποτελεί ή όχι δυτικοβουλγαρική διάλεκτο; Πόσες παραλλαγές εμφανίζονται στον ελλαδικό χώρο; Δυστυχώς αυτά τα ερωτήματα πολιτικά φορτισμένα, αντί να αποτελούν αντικείμενο έρευνας και ενδεχομένων αντιπαράθεσης των γλωσσολόγων, πέρασαν στα άμεσα ενδιαφέροντα του κρατικού μηχανισμού.

Πριν ιδρυθεί η Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας το 1944, στα πλαίσια της Γιουγκοσλαβίας, βασικό μέλημα των ελλήνων λογίων ήταν η διαφοροποίηση των σλαβικών διαλέκτων της Μακεδονίας από τη βουλγαρική γλώσσα (σελ. 38-39). Μετά τη

δημιουργία του ομόσπονδου κράτους, η θέση περί αυτοτέλειας εγκαταλείπεται. Ακόμη και η ίδια η ονομασία της γλώσσας, όπως εύστοχα παρατηρεί ο συγγραφέας, προκαλεί σύγχυση. Μέχρι να διαμορφωθεί η φιλολογική βουλγαρική, τα σλαβομακεδόνικα δεν αντιμετωπίζονταν ως διαφορετική γλώσσα από τον γειτονικό ελληνόφωνο πληθυσμό. Από τη στιγμή που κωδικοποιείται η επίσημη βουλγαρική φιλολογική γλώσσα, οι ίδιοι οι ομιλητές αποκαλούν τη γλώσσα τους μακεδονικά (σελ. 41).

Τα επόμενα κεφάλαια του βιβλίου αποτελούν ένα συγκλονιστικό οδοιπορικό στις δύσκολες σχέσεις ανάμεσα στους σλαβόφωνους κατοίκους της ελληνικής Μακεδονίας και το επίσημο κράτος. Το ζητούμενο είναι πώς θα γεφυρωθεί ένα υπαρκτό χάσμα ανάμεσα στο ελληνόφωνο κέντρο και συγκεκριμένους σλαβόφωνους πληθυσμούς της Μακεδονίας. Η αντίθεση κέντρου-περιφέρειας στη συγκεκριμένη περίπτωση φορτίζεται με σειρά άλλων αντιθέσεων: πόλη-ύπαιθρος, γαιοκτήμονες-καλλιεργητές κ.ά. Μέσα από όλη την αφήγηση είναι σαφές ότι ο γλωσσικός εξελληνισμός προκρίνεται ως η μόνη αποτελεσματική άμυνα της χώρας, που αισθάνεται περικυκλωμένη σε ένα εχθρικό, όπως εκτιμά, περιβάλλον.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η θέση του συγγραφέα ότι η προσπάθεια εξάλειψης της μητρικής γλώσσας επενδύθηκε ιδεολογικά με το επιχειρήμα ότι η απώτατη καταγωγή των σημερινών σλαβόφωνων είναι ελληνική (από τους αρχαίους Μακεδόνες) και η σλαβογλωσσία τους οφείλεται σε κάποιο «ιστορικό ατύχημα». (σελ. 59) Αυτή η άποψη έφτασε μέχρι να ισχυριστεί ότι η σημερινή γλώσσα των σλαβοφώνων είναι η μετεξέλιξη της ελληνικής γλώσσας των αρχαίων Μακεδόνων.

Σε όλη την περίοδο που εξετάζεται, το σχολείο θα αναδειχθεί ως ο προνομιακός δίαυλος για την εφαρμογή της κρατικής πολιτικής. Το ελληνόφωνο σχολείο θα είναι ο βασικός μηχανισμός προώθησης της εθνικής ιδεολογίας. Παράλληλα, η σύνδεση της γλώσσας με την εθνική συνείδηση θα είναι αυτό που θα χαρακτηρίσει την ελληνική πολιτική και θα καταστήσει ακόμη πιο αναγκαία, κατά το επίσημο κράτος, την εξαφάνισή της. Πώς αντιδρούν οι σλαβόφωνοι σε αυτό; Αν και οι περισσότεροι είναι πλέον δίγλωσσοι, αρνούνται την πολιτική του ανύπαρκτου ζητήματος. Η σιωπηρή αντίσταση, μετά από τόσα χρόνια πολιτικής καταστολής, οδήγησε στη διατήρηση από μεγάλο μέρος των «ντόπιων», όπως τους ονομάζουν, της μητρικής γλώσσας. Διεκδικούν το δικαίωμα να τραγουδούν, να γλεντάνε και να γιορτάζουν στη γλώσσα που επιλέγουν και να διατηρούν τις παραδοσιακές μορφές πολιτισμού τους.

Τα πράγματα δείχνουν πάντως να εξελίσσονται. Η μακρά Μεταπολίτευση, που τώρα δείχνει να ολοκληρώνεται, έχει αφήσει

πολλές πόρτες ανοιχτές για ειρηνική συνύπαρξη, ανοχή και αποδοχή, κάτι που θα ήταν σύμφωνο και με τις συμβατικές υποχρεώσεις της χώρας μας.

Το βιβλίο του Κωστόπουλου έρχεται να καλύψει ένα μεγάλο κενό, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «κενό σιωπής». Στηριγμένο σε εκτενή βιβλιογραφία, σημαντικά αρχεία αλλά και έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών, το βιβλίο παρουσιάζει μια άγνωστη στο ευρύ κοινό πτυχή της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, μια πτυχή που οφείλουμε πλέον όλοι να γνωρίζουμε.

Δ. Κατή, Μ. Κονδύλη,

Κ. Νικηφορίδου (επιμ.),

ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΝΟΗΣΗ.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ,

εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999, 252 σελ.

Γιώργος Φουρτούνης

Ο ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΣ αυτός τόμος έχει την καταγωγή του σε μία παλαιότερη συνάντηση εργασίας (Αθήνα, Μάιος 1997) αφιερωμένη στη διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στο γλωσσικό και το νοητικό. Στον τόμο συνεισφέρουν διακεκριμένοι Έλληνες αντιπρόσωποι των αρκετών ερευνητικών πεδίων που φαίνονται να έχουν λόγο επί αυτού του αντικειμένου. Όπως είναι προφανές, κάθε μία από αυτές τις συνεισφορές επιδέχεται κριτικής κατά μόνας, και μόνον κατά μόνας, είναι δηλαδή υπεύθυνη για τον εαυτό της και για τον εαυτό της αποκλειστικά –και μάλιστα, τόσο με τα κριτήρια που προσιδιάζουν στον εκάστοτε κλάδο προέλευσης όσο και με τα ασαφή ακόμα κριτήρια για τη συμβολή σε έναν αιτούμενο διακλαδικό ή διεπιστημονικό διάλογο. Θα μπορούσε, λοιπόν, κανείς να επιχειρήσει την κριτική παρουσίαση ενός εκάστου εκ των κειμένων που συναπαρτίζουν το βιβλίο, πράγμα όμως που είτε θα ξεπερνούσε τα περιοριστικά όρια μίας βιβλιοπαρουσίασης, είτε θα ήταν εξαιρετικά ανούσιο. Επιπλέον, δεν θα ήταν παρουσίαση του βιβλίου. Και τούτο διότι, όπως συμβαίνει με τα περισσότερα πράγματα, ακόμα και ένας συλλογικός τόμος είναι κάτι περισσότερο από το άθροισμα των μερών του, και αυτόν ακριβώς τον ολισμό υποδηλώνει η αναγραφή των τριών επιμελητριών (εν προκειμένω) στο εξώφυλλο ως υπεύθυνων του όλου εγχειρήματος. Στο δικό τους ενεργητικό ή παθητικό θα καταγραφεί το βιβλίο, πράγμα που δεν συμβαίνει προφανώς με το καθ' ένα από τα άρθρα που περιέχει (και αυτό ανεξαρτήτως του γεγονότος ότι έχουν και οι τρεις τις δικές τους ξεχωριστές συνει-

σφοδρές στον τόμο). Και η συγκεκριμένη συλλογή αντλεί την ταυτότητά της και την ιδιοπροσωπία της από την ισχυρή άποψη των επιμελητριών της, της Δήμητρας Κατή, της Μαρίας Κονδύλη και της Κικής Νικηφορίδου, για το σύνθετο τοπίο της έρευνας του εν λόγω αντικείμενου, άποψη που εκτίθεται τεκμηριωμένα στο εισαγωγικό κείμενο τους και καθορίζει τον παρεμβατικό χαρακτήρα του διαβήματός τους. Οι επιμελήτριες ξεκινούν από τη βασική διαπίστωση ότι η γνωστική περιοχή που περιγράφει ο τίτλος του βιβλίου συνιστά μία διεπιστημονική (interdisciplinary) περιοχή, όπου μοιάζουν να συγκλίνουν διακριτοί κλάδοι – μεταξύ των οποίων ένας πρώτος καταμερισμός διακρίνει τις επιστημονικές προσεγγίσεις από τις φιλοσοφικές, ενώ ένας δεύτερος απαρτίζεται ως βασικές διακλαδώσεις της εμπειρικο-επιστημονικής προσέγγισης της γλωσσολογίας, την ψυχολογία, τη γνωστική επιστήμη και, λαμβανόμενες υπόψη των ιδιαίτεροτήτων της, την ψυχανάλυση. Στον «Πρόλογό» τους, ωστόσο, οι τρεις επιμελήτριες εξηγούν ότι παρακινήθηκαν από τη διαπίστωση ενός ελλείμματος ουσιαστικού διεπιστημονικού διαλόγου ανάμεσα στους γνωστικούς κλάδους που άπτονται της σχέσης γλώσσας και νόησης: όπως γράφουν οι ίδιες, στόχος του εγχειρήματός τους υπήρξε «η ανταλλαγή απόψεων ανάμεσα σε επιστημονικά και φιλοσοφικά πεδία που συνήθως δεν συναντώνται, παρά το γεγονός ότι καταπίνονται με τον δικό του τρόπο με το υπό συζήτηση αντικείμενο».

Οι τρεις επιμελήτριες φροντίζουν όμως να αποσαφηνίσουν αμέσως ότι αυτό το κενό επικοινωνίας δεν οφείλεται σε κάποια προβληματικά ακαδημαϊκά και ερευνητικά ήθη, αλλά εκφράζει τη διεθνή θεωρητική συγκυρία και την αποτύπωσή της στην περιφερειακή, ετερόκλητη και πολυσυλλεκτική ελληνική πραγματικότητα. Είναι ακριβώς εδώ που κατατίθεται η άποψη που συνεχίζει το όλο εγχείρημα, και είναι εδώ που αναδεικνύεται ο παρεμβατικός χαρακτήρας του. Διατυπώνεται εδώ, χωρίς περιστροφές, μία ισχυρή όσο και ενδιαφέρουσα θέση, σύμφωνα με την οποία πίσω από τη διεπιστημονική υστέρηση που χαρακτηρίζει την ετερογενή πραγμάτευση του επίμαχου ζητήματος υποκρύπτεται μία σύνθετη σχέση θεωρητικής κυριαρχίας, η οποία διέπει την επιλεκτική νομιμοποίηση συγκεκριμένων προσεγγίσεων και την περιθωριοποίηση, την απαξίωση ή την αποσιώπηση άλλων. Πρόκειται για την ηγεμονία ενός κυρίαρχου υποδείγματος για τα νοητικά φαινόμενα στην ολότητά τους, στο οποίο πρωτανεύουν συγκεκριμένες μεταφυσικές και μεθοδολογικές παραδοχές, και το οποίο νομιμοποιεί μόνο εκείνες τις πραγματεύσεις που χωρούν στο σχήμα του, σε συγκεκριμένες ιεραρχικές σχέσεις. Έτσι, ανάμεσα στους «ορθόδοξους» επιμέρους κλάδους δεν υπάρχει ουσιαστικός διάλογος και αμφίδρομη επίδραση, αλλά ηγεμονική

διευθέτηση και επιμερισμός ρόλων, ενώ, από την άλλη μεριά, οι «αιρετικές» προσεγγίσεις τίθενται εκτός πεδίου. Επιχειρώντας να ανασυγκροτήσουμε αυτή τη σύνθετη θεωρητική κυριαρχία, θα μπορούσαμε να ξεκινήσουμε από την ηγεμονία της αναλυτικής φιλοσοφικής παράδοσης, που κυριάρχησε στον αγγλοσαξωνικό ιδίως χώρο κατά τον 20ό αιώνα. Σε ό,τι μας αφορά εδώ, μπορούμε να πούμε ότι τρεις είναι οι κρίσιμες όψεις αυτής της ηγεμονίας: πρώτον, η αντίληψη ότι η βασιλική οδός προς την κατανόηση παντός επιστητού έγκειται στον καταμερισμό του στα συστατικά του μέρη, τα οποία εκλαμβάνονται ως λογικώς πρότερα της ολότητας την οποία συναποτελούν. Δεύτερον, ένας βαθύς καρτεσιανισμός, παρά τον «υλιστικό» μοιισμό που πρωτανεύει στις βασικές μεταφυσικές παραδοχές της εν λόγω παράδοσης, θα λέγαμε ένας φυσικοποιημένος καρτεσιανισμός, ο οποίος αφορά την περίκλιση ριζική εσωτερικότητα ενός άκοσμου και ασώματου νοητικού στον εαυτό του, και τη συνακόλουθη παραδοχή ότι η μόνη δυνατή επικοινωνία του νου με το εξωτερικό του επιτελείται μέσω αναπαραστάσεων ή συμβόλων. Η παραδοχή αυτή, με τη σειρά της, αποτέλεσε την προϋπόθεση της εννοιολογικής σύλληψης της σκέψης υπό τη μεταφορά της γλώσσας, συμβάλλοντας έτσι αποφασιστικά στην υπόθεση μίας εσωτερικής *lingua mentis* που διέπει τις νοητικές διεργασίες. Τέλος, τρίτον, η υπόθεση αυτή ήρθε να συναντήσει μία βασική διάσθηση της αναλυτικής φιλοσοφίας, που ανάγεται ήδη στον Χομπς, σύμφωνα με την οποία η σκέψη κατανοείται ως υπολογισμός. Η διάσθηση αυτή γνώρισε νέα ώθηση με τις εξελίξεις της μαθηματικής λογικής, στο γύρισμα του 20ού αιώνα, και τη συνακόλουθη ανάπτυξη των τυπικών γλωσσών, η οποία κατά κάποιο τρόπο μοιάζει να την «υλοποιήσει». Με δυο λόγια, οι νοητικές διαδικασίες, δηλαδή το πέρασμα από τη μία αναπαράσταση στην άλλη, εξηγούνται αποκλειστικά με τυπικούς όρους, δηλαδή με αναφορά μόνο στις μορφικές ιδιότητες των αναπαραστάσεων, χωρίς προσφυγή στο περιεχόμενό τους.

Στη συνέχεια, θα λέγαμε ότι η κυριαρχία αυτής της παράδοσης κατά κάποιο τρόπο «δεολογικοποιείται» στο πλαίσιο των εμπειρικών ερευνών που ψηλαφούν τη σχέση γλώσσας και νόησης, περνά ανεπίγνωστα στον υποδόριο ιστό των ανεπερώτων παραδοχών και των κυρίαρχων μεταφορών δια των οποίων συγκροτείται κατ' αρχήν η εμπειρική προσέγγιση στην εν λόγω περιοχή. Το γεγονός αυτό αντανάκλαται, σύμφωνα με τις επιμελήτριες, «στην ηγεμονία της θεωρητικής τοποθέτησης που αντιμετωπίζει το νου ως υπολογιστική μηχανή αποτελούμενη από αυτόνομους υπομηχανισμούς, ... [τη] σκέψη ως υπολογιστικό χειρισμό συμβόλων ... και [την] αντίληψη ως επεξεργασία πληροφοριών». Πρόκειται, πάντα με τα λόγια των επιμελητριών, για

«το κυρίαρχο υπόδειγμα της γνωσιακής επιστήμης [που] οικοδομείται πάνω στην παράδοση της αναλυτικής φιλοσοφίας». Σε αυτό το πλαίσιο, θα έπρεπε να διακριθούν δύο σημασίες της λέξης «γλώσσα», και δύο αντίστοιχες κατ' αρχήν αντιμετώπισεις της σχέσης γλώσσας και νόησης. Εάν ως «γλώσσα» εκληφθεί, με φοντοριανούς όρους, η *lingua mentis*, δηλαδή η τυπική γλώσσα που υπόκειται κάθε νοητικής διαδικασίας, τότε αυτή είναι διάχυτη και πανταχού παρούσα σε κάθε νοητικό φαινόμενο: υπό αυτή την άποψη, ο όρος σκέψη ή νόηση είναι συνεκτατός με τον όρο γλώσσα. Εάν όμως η γλώσσα εκληφθεί ως η γλωσσική ικανότητα, δηλαδή ως η ικανότητα χειρισμού των φυσικών γλωσσών, τότε, όπως επισημαίνουν οι επιμελήτριες, η γλώσσα κατανοείται ως ένας αυτόνομος –και μάλιστα περιφερειακός– υπομηχανισμός του νου. Βέβαια, το κυρίαρχο υπόδειγμα έχει και εδώ την τάση να περιτέλλεται τη γλώσσα στις δηλωτικές διαστάσεις της, δηλαδή σε εκείνες που επιδέχονται τυπικο-λογικής προσέγγισης. Σε κάθε περίπτωση, λοιπόν, έχουμε μία περισταλτική μετατόπιση της αντίληψης περί γλώσσας προς την ιδέα μίας τυπικής γλώσσας, με συνακόλουθη απώλεια μεγάλου μέρους από τον πλούτο των φυσικών γλωσσών. Η εξέλιξη αυτή προκρίνει την ηγεμονία της φορμαλιστικής, τσομσκιανού τύπου, γλωσσολογίας (την οποία οι επιμελήτριες ανάγουν στη δομιστική γλωσσολογία του Σωσύρ), δηλαδή την επικράτηση μίας τυπικής πραγματεύσεως της γλώσσας ως κλειστού συστήματος σημείων, ή συνδυασμού σημείων, τα οποία δεν διαθέτουν απ' εαυτών νόημα, ενώ η διαδικασία δια της οποίας προσδιορίζονται το νόημά τους διαφεύγει της γνωστικής αρμοδιότητας της γλωσσολογίας.

Αλλά οι επιμελήτριες προχωρούν ακόμα παραπέρα τη θέση τους, δείχνοντας ότι αυτή η θεωρητική ηγεμονία του κυρίαρχου γνωσιακού υποδείγματος ακυρώνει εκ προοιμίου την ανάδειξη της σχέσης ανάμεσα στη γλώσσα και τη νόηση ως εν δυνάμει γνωστικού αντικείμενου. Και αυτό στο μέτρο που οι βασικές παραδοχές αυτού του υποδείγματος συγκροτούν ένα κλειστό, οιονεί ταυτολογικό σύστημα, όπου το νοητικό ανάγεται στο γλωσσικό, το γλωσσικό στο τυπικο-λογικό και το νοητικό στο υπολογιστικό, δηλαδή ξανά στο τυπικο-λογικό. Με δυο λόγια, στο πλαίσιο του εν λόγω υποδείγματος, η νόηση και η σκέψη είναι εκ των προτέρων κομμένες και ραμμένες η μία για την άλλη, κατά τρόπο οιονεί συμμετρικό, έτσι ώστε το ερώτημα της μεταξύ τους σχέσης να έχει απαντηθεί εκ προοιμίου κατά έναν τετριμμένο και περισταλτικό τρόπο. Επιπλέον, όσον αφορά τη γλώσσα με τη στενή έννοια, είναι εξίσου εμφανές ότι η «θέση περί αυτόνομων υπομηχανισμών αποθαρρύνει μία ουσιαστική διερεύνηση της σχέσης γλώσσας και νόησης, γιατί οποιοδήποτε εύρημα για τη νόηση –κατεξοχήν τη σκέψη– εκλαμβάνεται a priori ως άσχε-

το ή δευτερεύον για τη γλώσσα, όπως φυσικά και το αντίστροφο». Με άλλα λόγια, στο πλαίσιο της ηγεμονικής κατάστροφωσης των νοητικών και γλωσσικών φαινομένων, δεν μπορεί να θεματοποιηθεί οποιαδήποτε άλλη σχέση γλώσσας και νόησης πέραν αυτής που επιφυλάσσει για τη γλώσσα το ρόλο του παθητικού «κώδικα μετάφρασης της σκέψης, χωρίς επίδραση πάνω σε αυτήν» (θέμα το οποίο πραγματεύεται η ψυχολογιστολογική συνεισφορά της Δ. Κατή στον υπό συζήτηση τόμο, αλλά και, στο ειδικό πλαίσιο της ψυχολογικής προσέγγισης του νοητικού, το κείμενο του Θ. Τζαβάρα).

Συνοψίζοντας, το βιβλίο επισημαίνει μία συνάφεια ανάμεσα στην ηγεμονία του κυρίαρχου γνωσιακού υποδείγματος, στο ελλείμμα ουσιαστικής διεπιστημονικής επικοινωνίας των μαθήσεων που πραγματεύονται τη σχέση γλώσσας και νόησης, και στο ελλείμμα συγκρότησης αυτής ακριβώς της σχέσης ως ώριμου γνωστικού αντικείμενου. Βάσει της ίδιας λογικής, διαφαίνεται εδώ η εσωτερική συνάφεια μίας αντίρροπης τάσης, που έχει αρχίσει ήδη να εκδηλώνεται δυναμικά στον διεθνή χώρο: τη συνάφεια ανάμεσα στη χαλάρωση της ηγεμονίας του κυρίαρχου υποδείγματος για τη νόηση, τη σταδιακή αποκατάσταση ενός αυθεντικού διαλόγου, στον οποίο παίρνουν πλέον μέρος και πολλές μέχρι πρότινος αποκλεισμένες ή αποσιωπημένες παραδόσεις σκέψης και ερευνητικές κατευθύνσεις, και την απερίσταλη ανάδυση της πολυδιάστατης και αμφίδρομης σχέσης ανάμεσα στο γλωσσικό και το νοητικό σε όλη της τη συνθετότητα. Μέσα από τις σελίδες του υπό συζήτηση τόμου αναδεικνύονται ως βασικές συνιστώσες αυτής της τάσης, απ' ενός, οι φιλοσοφικές μεταποίσεις που, ενώ προέρχονται από τον αγγλοσαξωνικό χώρο, αναφέρονται προνομιακά σε μέχρι πρόσφατα απαγορευμένες προσεγγίσεις από τον λεγόμενο ηπειρωτικό χώρο (τα ονόματα των Σπινόζα, Νίτσε, Χάιντεγκερ και Μερλώ-Ποντύ θα μπορούσαν να είναι εδώ εμβληματικά) επερωτώντας κάποιες βασικές σταθερές της αναλυτικής παράδοσης (το κείμενο του Σ. Πετρούνακου δίνει ένα παράδειγμα μίας τέτοιας επερωτήσεως, μέσα από την αξιοποίηση του έργου του Βίτγκενστάιν): απ' ετέρου, αναδιπλώσεις στο εσωτερικό της ίδιας της γνωσιακής επιστήμης, που προέκυψαν ως απόκριση στα αδιέξοδα της (μία χαρτογράφηση των οποίων παρέχει το κείμενο του Κ. Παγωνιδιώτη). Από κοινού, οι εξελίξεις αυτές αμφισβητούν εμπράκτως τα συμπληρωματικά δόγματα της εσωτερικότητας, του υπολογισμού (ή τυπικού χειρισμού συμβόλων) και της προτασιακότητας, δίνοντας έμφαση (κατά τρόπο όχι πάντοτε συνεκτικό) στη ζευξη οργανισμού - περιβάλλοντος, στη διαδικαστική (μη προτασιακή) γνώση, στην παράλληλη επεξεργασία, στη σωματικότητα της σκέψης κ.λπ., συγκροτώντας το σημερινό εναλλακτικό ρεύμα

στο πλαίσιο της γνωσιακής επιστήμης. Παράλληλα, χειραφετούνται πολλές ερευνητικές παραδόσεις στο πλαίσιο της γλωσσολογίας, της ψυχολογίας, και των κοινωνικών επιστημών, κατοχυρώνοντας ή επεκτείνοντας την αρμοδιότητά τους επί ζητημάτων που μέχρι πρόσφατα δυσλειτούργουσαν μέσα στο κυρίαρχο γνωσιακό υπόδειγμα ή έτειναν να το υπονομούσαν –όπως είναι η μελέτη του νοήματος, εξοβελισμένη άλλοτε από την κυρίαρχη θεωρητική γλωσσολογία (μία όψη του ζητήματος αυτού διερευνά το κείμενο της Μ. Κονδύλη), με έμφαση στη μεταφορά και την πολυσημία (τις οποίες πραγματεύονται, από γλωσσολογική και φιλοσοφική σκοπιά τα κείμενα των Κ. Νικηφορίδου και Σ. Μαρμαρίδου, ενώ από ψυχολογική σκοπιά αυτά των Α.-Φ. Χριστίδη και Μ. Μακρίδη), οι συγκινησιακές όψεις της νόησης και της γλώσσας (τις οποίες προσεγγίζει το κείμενο της Μ. Θεοδωροπούλου), το αισθητηριο-κινητικό, πραξιακό και πολιτισμικό υπόβαθρο της λογικο-τυπικής σκέψης και γλώσσας (ζήτημα που διερευνάται από διαφορετικές προοπτικές στα κείμενα των Α. Μπαλά και Μ. Κονδύλη), το πρόβλημα της συνείδησης (το οποίο διεκδικεί για λογαριασμό της φιλοσοφίας το κείμενο του Π. Βαλλιάνου) κ.λπ. – και ανοίγονται γόνιμοι διάλογοι επικοινωνίας ανάμεσα σε ερευνητικά προγράμματα μέχρι πρόσφατα απομονωμένα στην περιφέρεια της ορθόδοξης γνωσιακής επιστήμης.

Το νέο αναδυόμενο τοπίο, όπως περιγράφουν με ενάργεια και πληρότητα οι επιμελήτριες και όπως διαφαίνεται από τις συμβολές των συγγραφέων, επιτρέπει την ανάδειξη της σχέσης ανάμεσα στο γλωσσικό και το νοητικό, με όλες της τις όψεις, τον πλούτο και την πολυπλοκότητά της, καθώς και την πολυδύναμη θεματοποίησή της: η σχέση αυτή πλέον «λέγεται πολλαπλά». Όπως διαβάζουμε, «αυτές οι πρόσφατες εξελίξεις προωθούν ρητά την ουσιαστική μελέτη της σχέσης γλώσσας και νόησης, εφόσον δεν προϋποθέτουν την ανεξαρτησία τους και αφήνουν ανοιχτό το ενδεχόμενο η σχέση τους να είναι αμφίδρομη». Η νέα υπό διαμόρφωση κατάσταση τείνει, σύμφωνα πάντα με τις επιμελήτριες, σε μία αυθεντική διεπιστημονικότητα, σε αντίθεση με την κυρίαρχη μέχρι σήμερα γνωσιακή επιστήμη, η οποία «δεν αποτελεί μία ουσιαστική διεπιστημονική προσέγγιση της νόησης, όσο και αν συνήθως ορίζεται ως τέτοια». Οι επιμελήτριες περιγράφουν ένα πλουραλιστικό τοπίο ισοτιμίας και αμοιβαιότητας, το οποίο εκπληρώνει εν μέρει «το αίτημα για έναν ουσιαστικό διάλογο ανάμεσα στα διαφορετικά φιλοσοφικά και επιστημονικά πεδία πάνω στη σχέση γλώσσας και νόησης, ... ένα αίτημα για νέου τύπου συνεργασίες, όπου καμιά επιστήμη (με τις συγκεκριμένες θεωρητικές και μεθοδολογικές της επιλογές) δεν θα κατέχει ηγεμονικό ρόλο έναντι των άλλων». Παράλληλα, ισχυρίζονται ότι

σε αυτό το νέο πλαίσιο ωριμάζουν οι συνθήκες ώστε «η εμπειρική έρευνα [να] μπορεί να 'ελέγξει' ακόμα και φιλοσοφικές παραδοχές, αλλά και η φιλοσοφία ... να λαμβάνει υπόψη τα επιστημονικά πορίσματα όταν διατυπώνει τα δικά της ερωτήματα». Με δυο λόγια, οι επιμελήτριες ισχυρίζονται ότι η επιστημονική διερεύνηση του απελευθερωμένου πλέον αντικείμενου «γλώσσα-νόηση» είναι δυνατή, και μάλιστα εν μέρει πραγματική, πράγμα που απαιτεί την επανεξέταση και εκ νέου διευθέτηση των αρμοδιοτήτων και των ιεραρχικών σχέσεων μεταξύ επιστήμης και φιλοσοφίας, με τη διαφορά ότι η επιστημονική έρευνα είναι εδώ πληθυντική, ότι διεκπεραιώνεται από περισσότερες τις μιας επιστήμες.

Το επί μέρους αυτό σημείο της συνολικής άποψης των επιμελητριών εγείρει γόνιμα ερωτήματα σχετικά με την ίδια την έννοια της διεπιστημονικότητας ως διαλόγου ή ανταλλαγής ανάμεσα στα διακριτούς γνωστικούς κλάδους που συναντώνται στο «ίδιο» αντικείμενο. Πιστεύω ότι θα άξιζε τον κόπο να αναρωτηθούμε μήπως ακριβώς η έλλειψη επικοινωνίας ανάμεσα σε «συναφείς» κλάδους είναι η ίδια η συνθήκη της διεπιστημονικότητας: μήπως τελικά οι συνθήκες δυνατότητας επικοινωνίας ανάμεσα σε διακριτούς κλάδους, που εμφανίζονται να μιλούν για το «ίδιο» αντικείμενο, ταυτίζονται με τις συνθήκες αδυνατότητας αυτής ακριβώς της επικοινωνίας (ας μου συγχωρεθούν εδώ οι ντεριντιανόι τόνοι), και μάλιστα η διεπιστημονικότητα δεν είναι παρά αυτή ακριβώς η κατάσταση. Εάν δεχθούμε ότι το εν γένει *επιστημονικό αντικείμενο*, με την αυστηρή έννοια του όρου, δεν δίδεται εκτός της αντίστοιχης επιστήμης, εάν δεχθούμε τη διπλή, σύστοιχη συγκρότηση της εκάστοτε επιστήμης και του επιστημονικού αντικείμενου της, δηλαδή το γεγονός ότι σε κάθε περίπτωση επιστήμη και επιστημονικό αντικείμενο προσιδιάζουν αμοιβαίως, τότε θα πρέπει να δεχθούμε επίσης ότι η ύπαρξη πολλών διακριτών αλλά κατά κάποιο τρόπο «συναρμόδιων» κλάδων δηλώνει ότι δεν υπάρχει ακόμα «το» επιστημονικό αντικείμενο, ότι οι κλάδοι αυτοί στην πραγματικότητα δεν αφορούν και δεν διεκδικούν το «ίδιο» αντικείμενο, και άρα ότι οι κλάδοι αυτοί δεν μπορούν να θεωρηθούν *επιστημονικές* προσεγγίσεις του εν λόγω αντικείμενου. Με άλλα λόγια, θα πρέπει να επιμένουμε στη διάκριση μεταξύ εμπειρικής διερεύνησης και επιστήμης, εάν θέλουμε να οριοθετηθούμε επαρκώς από την εμπειρική αντίληψη περί *δεδομένων* αντικειμένων και απλής εφαρμογής επιστημονικών μεθόδων επί αυτών. Υπ' αυτούς τους όρους, η αναφορά στις *επιστήμες* της σχέσης γλώσσας και νόησης είναι εν μέρει καταχρηστική: επεκτείνοντας την ιδέα του Καντ, θα μπορούσαμε να μιλήσουμε εδώ για ιδιότυπες επιστήμες χωρίς αντικείμενο, για το παράδοξο κάποιων επιστημών που δεν ξέρουν ακριβώς ποιου αντικει-

μένου συνιστούν επιστήμες. Θα έπρεπε επίσης να κρατάμε κατά νου ότι η διάκριση ανάμεσα σε φιλοσοφία και επιστήμη είναι εν προκειμένω σχετική: με κουιανούς όρους, θα λέγαμε ότι το τοπίο της πραγμάτευσης του «αντικειμένου» γλώσσα-νόηση παρουσιάζει όψεις προ-επιστημονικής κατάστασης, όπου κάθε επιμέρους προσέγγιση φέρει το δικό της Παράδειγμα, και όπου η επιστημονική συζήτηση δεν μπορεί να διαχωρισθεί από την ιδεολογική, κοσμοθεωρητική, φιλοσοφική, μεθοδολογική, αξιολογική κ.λπ. διαμάχη.

Από την άλλη πλευρά, έχουμε βάσιμους λόγους να περιμένουμε ότι η ενδεχόμενη ανάδυση της επιστήμης του συγκεκριμένου πεδίου θα ακολουθήσει ένα πολύ γνώριμο σχήμα, το οποίο έχουμε δει να επαναλαμβάνεται επίμονα στην ιστορία της ανθρώπινης σκέψης: μία επιστήμη και ένα επιστημονικό αντικείμενο συγκροτούνται αμοιβαία, παράλληλα ένα γνωστικό πεδίο μετασχηματίζεται ριζικά και αυτο-εξαιρείται από την αρμοδιότητα του φιλοσοφικού λόγου (αλλά και ενός ευρύτερου «διεπιστημονικού» διαλόγου διαποτισμένου από φιλοσοφία), ενώ τη χρεώουσα θέση του στο εσωτερικό της φιλοσοφίας καταλαμβάνει ένας φιλοσοφικός μετα-επιστημονικός κλάδος –θα λέγαμε, η φιλοσοφία της νέας επιστήμης– με τον ίδιο περίπου τρόπο που, εντελώς σχηματικά, έπαψε να υπάρχει η «φυσική φιλοσοφία», ή μάλλον οι πολλές που εν πολλοίς ασύμβατες «φυσικές φιλοσοφίες», αναδύθηκε η Φυσική ως η μόνη και αδιαμφισβήτητη επιστήμη ενός αντικειμένου ως προς το οποίο *αστοχούσαν* οι προηγούμενες, και αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της φιλοσοφίας ο κλάδος που σήμερα ονομάζεται «φιλοσοφία της Φυσικής». Οι επιμελήτριες το αναγνωρίζουν εμμέσως αυτό, όταν γράφουν ότι «η φιλοσοφία της γλώσσας και του νου θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη τις υποδείξεις των σχετικών επιστημών, ακριβώς όπως η φιλοσοφία λ.χ. των μαθηματικών θεμελιώνεται πάνω στη μαθηματική επιστήμη». Το γεγονός ωστόσο ότι κάνουμε λόγο ακριβώς για τη «φιλοσοφία της γλώσσας και του νου» (και όχι για τη φιλοσοφία της *επιστήμης* της γλώσσας και του νου) συστοιχεί με το γεγονός ότι κάνουμε λόγο για τις σχετικές «επιστήμες» (στον πληθυντικό), και άρα όχι για την επιστήμη του εν λόγω αντικειμένου –πράγμα που σημαίνει ότι το αντικείμενο αυτό δεν συνιστά (ακόμα) *επιστημονικό αντικείμενο*. Καλώς ή κακώς, η επιστήμη αποστέφεται τον πλουραλισμό.

Θα πρότεινα, λοιπόν, το εξής φαινομενικά παράδοξο: η αιτούμενη διεπιστημονικότητα δεν αποτελεί καταστατική συνθήκη ισοτιμίας, πλουραλισμού και αμοιβαιότητας μεταξύ *επιστημών*, ούτε μεταξύ επιστημών και φιλοσοφίας, αλλά ενδεχομένως την πρόδρομη κατάσταση για τη συγκρότηση της μίας επιστήμης του ενός αντικειμένου, του οποίου ψυχανεμιζόμαστε την ύπαρξη

και τον τόπο. Η διαδικασία αυτή δεν μπορεί παρά να περνά μέσα από έναν δύσκολο, διαρκώς ανανεούμενο και διαρκώς ανεσταλμένο «διάλογο», μέσα από την αμοιβαία τριβή υβριδικών μαθήσεων, οι οποίες συμπεριλαμβάνουν εμπειρική έρευνα, φιλοσοφικές τοποθετήσεις, ιδεολογικές προκαταλήψεις, κοσμοθεωρητικές αντιλήψεις κ.λπ. Κινητήρια δύναμη της όλης διαδικασίας προς την κατεύθυνση της διπλής και σύστοιχης συγκρότησης μίας επιστήμης και του επιστημονικού αντικειμένου της θα έλεγα ότι είναι περισσότερο η ασυμβατότητα των κατατιθέμενων προοπτικών, η διαψευδαμένη προσδοκία διαλόγου και επικοινωνίας, η βίωση της ασυμμετρότητας των προσεγγίσεων, παρά η εύτακτη και ισότιμη συνεργασία, ο μη ηγεμονικός καταμερισμός ρόλων και αρμοδιοτήτων, η απρόσκοπτη και αμφίδρομη ανταλλαγή. Πρόκειται για την αργόσυρτη προετοιμασία μίας επιστήμης, με επίγνωση ότι τα φαινόμενα δυσλειτουργίας κατά τον «διεπιστημονικό διάλογο» ανάμεσα στους κλάδους συστοιχούν με την έλλειψη πειθαρχίας (discipline) κατά τη διεξαγωγή του διαλόγου, δηλαδή με το γεγονός ότι ο διάλογος δεν γίνεται στο εσωτερικό ενός συγκροτημένου κλάδου (discipline), πράγμα που συνιστά συνθήκη διεπιστημονικότητας (interdisciplinarity) – με επίγνωση, δηλαδή, ότι η έλλειψη επιστήμης συνιστά όρο της διεπιστημονικότητας και αντιστρόφως. Πιστεύω ότι το βιβλίο που επιμελήθηκαν η Δ. Κατή, η Μ. Κονδύλη και η Κ. Νικηφορίδου παρεμβαίνει προς αυτήν ακριβώς την κατεύθυνση. Το εγχείρημά τους παρακινείται από τη διαίσθηση ότι «κάπου εκεί», εκεί όπου φαίνονται να συγκλίνουν αυτοί οι διαφορετικοί αλλά ωστόσο όμοροι ή συναφείς γνωστικοί κλάδοι, υπάρχει ένα αντικείμενο, το οποίο επιδέχεται επιστημονικής πραγμάτευσης, δηλαδή ένα εν δυνάμει επιστημονικό αντικείμενο. Προς τούτο, φέρνουν σε επαφή μερικούς από τους κατά τεκμήριο αρμοδιότερους Έλληνες επιστήμονες και στοχαστές, προσπαθώντας να εκμεταλλευτούν τις ιδιομορφίες της σχετικής ελληνικής κοινότητας, δηλαδή τον εγγενή πλουραλισμό και την πολυσυλλεκτικότητά της, την όχι απόλυτη πρόσδεση των μελών της στα ρεύματα σκέψης από τα οποία προέρχονται και τη συνυπόθεση ανοικτότητας τους απέναντι στο εκάστοτε θεωρητικό «άλλο». Από αυτή την άποψη το βιβλίο αποτελεί μία θαυμάσια χαρτογράφηση του ελληνικού θεωρητικού τοπίου, στο οποίο καταγράφονται (αναγκαστικά κατά τρόπο άνισο, διαμεσολαβημένο και φιλτραρισμένο) οι τρέχουσες τάσεις του διεθνούς χώρου. Πέραν αυτού, θεωρώ ότι δεν έχουν δίκιο οι επιμελήτριες να λυπούνται επειδή «η ανταλλαγή απόψεων αποδείχθηκε δύσκολη, καθώς ο καθένας μιλούσε μία δική του 'γλώσσα' κι έφερνε τις δικές του αντιλήψεις σχετικά με τις υπό συζήτηση έννοιες και τις θέσεις άλλων πεδίων γι' αυτές»: σύμφωνα με τα παραπάνω, πιστεύω ότι αυτό δεν εί-

ναι μόνο αναπόφευκτο, αλλά μπορεί να είναι και γόνιμο για τη διάνοιξη ενός νέου πεδίου στην επιστημονική γνώση. Και αυτό, στο μέτρο ακριβώς που η συζήτηση είναι σε θέση να καταγράψει αναστοχαστικά τις «προκαταλήψεις και [τα] κενά που στέκουν εμπόδιο σε μία ουσιαστική συζήτηση» ως *αναγκαίες* ασυμβατότητες της επικοινωνίας, ως *ενδείξεις επιστημολογικών εμποδίων* και *ισορροπιών δυνατοτήτων αυριανών επιστημολογικών ρήξεων* (σύμφωνα με την ορολογία του Μπασελάρ) –έστω και εάν οι επιμελήτριες δηλώνουν ότι «θα ήταν υπερβολικά αισιόδοξο να αναμένουμε θεωρητικές τομές από μία συνάντηση που έγινε σε μία χώρα περιφερειακή για την παραγωγή επιστημονικής και φιλοσοφικής σκέψης».

Υ.Γ. Θα ήθελα να ευχαριστήσω και από εδώ τον Κώστα Παγωνδιώτη, για τις πολλές συζητήσεις μας –χρόνια τώρα– πάνω σε κάποια από τα θέματα που θίγονται σε τούτο το κείμενο. Σ' αυτόν οφείλω, εν πολλοίς, την όποια ικανότητά μου να προσανατολιζομαι στο σύνθετο συναφές θεωρητικό τοπίο.

Αθ. Βαλαβανιδής,

«ΠΕΡΙΒΑΜΟΝ

ΚΑΙ ΚΑΚΟΘΕΙΣ ΝΕΟΠΛΑΣΙΕΣ».

ΕΞΩΓΕΝΕΙΣ-ΠΕΡΙΒΑΜΟΝΤΙΚΟΙ

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΚΑΡΚΙΝΟΓΕΝΕΣΗΣ

ΣΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ ΚΑΙ ΕΚΤΙΜΗΣΗ

ΚΙΝΔΥΝΟΥ, εκδ. ΒΗΤΑ Medical arts,

Αθήνα 2000, 218 σελ.

Σωτήρης Κυρτόπουλος

ΟΠΩΣ συμβαίνει σε όλο τον κόσμο, έτσι και στην Ελλάδα οι ανησυχίες του κοινού σχετικά με τους κινδύνους που διατρέχει η υγεία του από την παρουσία τοξικών ουσιών στα τρόφιμα με τα οποία τρέφεται, το νερό που πίνει και τον αέρα που αναπνέει είναι έντονες. Οι ανησυχίες αυτές βασίζονται εν μέρει σε πραγματικά γεγονότα που σχετίζονται με την χωρίς την απαραίτητη περίσκεψη ή προσοχή εφαρμογή νεωτερικών τεχνολογικά μεθόδων ή προϊόντων που οδήγησαν σε πραγματικές καταστροφές – βλέπε για παράδειγμα τις τραγωδίες της θαλιδομιδης παλαιότερα, ή τις συνέπειες από το ατύχημα του Seveso. Όμως, όπως και οι πρόσφατες συζητήσεις σχετικά με τις συνέπειες της αποκωδικοποίησης του ανθρώπινου γονιδιώματος ανέδειξαν, η κατά τα λοιπά τόσο γοητευμένη από την τεχνολογική πρόοδο (με ή χωρίς εισαγωγικά) κοινωνία μας κρύβει και μια πτυχή έντονης δυσπιστίας προς τα προϊόντα της προόδου αυτής που δεν βασίζεται πάντα στην ισορροπημένη αποτίμηση των πραγματι-